**Andrzej Kopiczko, *Dzieje kościoła
i parafii św. Wojciecha w Mrągowie
do 1945 r.*, Instytut Historii
i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego,
Olsztyn 2015, ss. 190**

ALICJA DOBROSIELSKA

Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie

DOI: <https://doi.org/10.26774/rzz.202>

01/2017

**ROCZNIK
ZIEM
ZACHODNICH**

Publikacja dostępna na licencji **Creative Commons Uznanie autorstwa – Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe**. Pewne prawa zastrzeżone na rzecz autorów. Zezwala się na wykorzystanie publikacji zgodnie z licencją – pod warunkiem zachowania niniejszej informacji licencyjnej oraz wskazania Ośrodka „Pamięć i Przyszłość” jako właściciela praw do tekstu.

Omawiana książka jest pierwszą monografią kościoła i parafii katolickiej pod wezwaniem św. Wojciecha w Mrągowie (do 1945). Wpisuje się ona w obszar zainteresowań badawczych Autora. Andrzej Kopiczko napisał dotąd bowiem ponad 80 publikacji dotyczących historii Kościoła na Warmii i Mazurach. Książka stanowi zarazem pokłosie wcześniejszych publikacji badacza poświęconych historii placówki duszpasterskiej w Mrągowie. Krótki zarys dziejów mrągowskiej parafii opublikował autor w książce *Porta Domini. Kościoły jubileuszowe i sanktuaria Świętego Krzyża w archidiecezji warmińskiej*¹. Z kolei w monografii *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945* (cz. 2)² zawarł badacz biografie księży katolickich, pracujących w tytułowym okresie w Mrągowie. Mrągowskich proboszczów oraz wikariuszy wymienił również w pracy *Katalog duchowieństwa katolickiego w diecezji warmińskiej (do roku 1945)*³.

Autor, kierując publikację nie tylko do środowiska naukowego, ma nadzieję, że „przedłożony materiał będzie stanowić cenne źródło historyczne i pozwoli wszystkim, a zwłaszcza mieszkańcom Mrągowa, w większym stopniu korzystać z przeszłości, by owocniej kształtować współczesność nie tylko wspólnoty parafialnej, ale też miasta i okolicznych miejscowości” (s. 8).

Zakres chronologiczny pracy obejmuje okres od powstania miasta i kościoła, przy czym trudno tu wskazać jednoznaczną datę początkową (s. 9), do roku 1945. Cezura końcowa wynika, jak podaje autor, z istnienia, co prawda w maszynopisie, opracowania dziejów mrągowskiego kościoła w okresie powojennym. W 1999 r. została przygotowana w Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim praca magisterska Alicji Łukasz pt. *Dzieje parafii św. Wojciecha w Mrągowie w latach 1945–1999* (s. 6).

Podstawową bazę źródłową książki stanowią archiwalia z zasobu Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, w tym księgi metrykalne, protokoły powizytacyjne z wizytacji biskupich i dziekańskich, akta przechowywane w Archiwum Zarządu Generalnego Stowarzyszenia św. Bonifacego w Paderborn, w Niemczech, archiwalia dotyczące miasta Mrągowa w zbiorach Archiwum Państwowego w Olsztynie. Badacz wykorzystał również dokumentację zachowaną w parafii św. Wojciecha oraz artykuły z „Gazety Olsztyńskiej” i „Ermländische Zeitung”. W publikacji znajdują się także kopie dokumentów, stare widokówki, plany, mapy i zdjęcia.

Licząca 190 stron książka składa się ze wstępu, 26 nieponumerowanych rozdziałów (kilku-, kilkunastostronicowe, liczące od 3–4 do maksymalnie 20 stron), krótkiego zakończenia oraz tabelarycznych aneksów nazw miejscowych: polsko-niemieckiego i niemiecko-polskiego. Na końcu książki zamieszczono spis treści, brak natomiast bibliografii i wykazu skrótów. W rozdziale pierwszym: *Początki parafii* autor przedstawił syntetycznie, głównie na podstawie dotychczasowej literatury,

1 A. Kopiczko, *Porta Domini. Kościoły jubileuszowe i sanktuaria Świętego Krzyża w archidiecezji warmińskiej*, Olsztyn 2000.

2 *Idem*, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945* (cz. 2. słownik), Olsztyn 2003, tu układ alfabetyczny, np. o pierwszym administratorze zob. s. 140.

3 *Idem*, *Katalog duchowieństwa katolickiego w diecezji warmińskiej (do roku 1945)*, Olsztyn 2003, s. 37, 95.

zagadnienia związane z budową kościoła w Mrągowie, powołaniem katolickiej parafii i jej funkcjonowaniem do XVI w. Drugi rozdział dotyczy powstania *diaspory katolickiej* w XVIII w. i jej funkcjonowania do lat 60. XIX w.

Włączenie Mrągowa i okolic do parafii w Świętej Lipce w 1861 r. to tytuł i zarazem tematyka kolejnego rozdziału. 9 maja 1854 r. zniesiono przymus parafialny i katolicy zostali zwolnieni z obowiązku świadczeń na rzecz lokalnych wspólnot Kościoła unijnego⁴. Mrągowo i okoliczne miejscowości, zgodnie z dekretem biskupa Josefa Ambrosiusa Geritza z 10 stycznia 1861 r., zostały tymczasowo włączone do parafii w Świętej Lipce (niem. Heiligelinde). Jednocześnie w kolejnym roku podjęto starania o wytyczenie granic placówki duszpasterskiej w Mrągowie. Czwarty rozdział dotyczy erygowania samodzielnej parafii w Mrągowie, co nastąpiło w 1870 r. Tu Kopiczko na podstawie zachowanych materiałów źródłowych szczegółowo opisuje, jakie miejscowości znalazły się w granicach mrągowskiej parafii. Z wykonanego przez autora zestawienia wynika, że jedynie połowa wsi (23) wymienionych w dokumencie z 1861 r. została przyłączona do mrągowskiej parafii, z kolei aż 60 (w tym wsie, zabudowania, majątki) było nowych. Zdaniem badacza oznacza to, że liczba osiedlających się terenie Mazur katolików zwiększała się (s. 25). W 1874 r. do parafii mrągowskiej należało ponad 100 miejscowości, w tym trzy miasta: Mrągowo (niem. Sensburg), Mikołajki (niem. Nikolaiken) i Ryn (niem. Rhein), o czym autor wspomina jednak dopiero w jednym z kolejnych rozdziałów pt. *Parafianie* (s. 87).

W rozdziale pt. *Pierwsza świątynia* przedstawił badacz opis zewnętrznej bryły kościoła, sporządzony przez Barbarę Zalewską na podstawie jedynej, zachowanej w zbiorach Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, fotografii. Więcej informacji o stanie technicznym i wnętrzu kościoła udało się autorowi uzyskać z dokumentów pisanych, również zachowanych w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej. W drugiej połowie XIX w. dotychczasowy budynek kościoła był już za mały w związku z dużą liczbą wiernych i podjęto decyzję o wybudowaniu nowej świątyni, o czym można przeczytać w rozdziale *Nowy kościół*. W Archiwum w Paderborn zachowała się, wykorzystana przez badacza, nie tylko dokumentacja techniczna dotycząca tej budowli, ale i finansowa, która pozwoliła ustalić, skąd czerpano środki na realizację tego przedsięwzięcia. Bryła kościoła została ponadto utrwalona na licznych widokówkach z początku XX w., pochodzących ze zbiorów i albumu Władysława Marczyka, opublikowanych w książce *Mrągowo i dawny powiat na starej widokówce*⁵. Kopiczko zamieścił w omawianym opracowaniu również liczne zdjęcia przedstawiające współczesny wygląd zewnętrzny kościoła i jego wnętrza, w tym fotografie witraża, ołtarza głównego i bocznych, zbliżenia poszczególnych figur ołtarzowych, a także chrzcielnicy, kropielnicy itp. Spośród wyposażenia świątyni oddzielnie zostały omówione w kolejnych rozdziałach kościelne dzwony i organy. *Plebania i dom*

4 Autor nie wyjaśnia tego terminu, chodzi tu o Ewangelicki Kościół Unijny, a dokładnie Ewangelicki Kościół Unii Staropruskiej (niem. Evangelische Kirche der altpreußischen Union), powstały 27 IX 1817 r., w wyniku unii Kościołów Ewangelicko-Luterskiego i Ewangelicko-Reformowanego.

5 W. Marczuk, *Mrągowo i dawny powiat na starej widokówce. Sensburg und der frühere Kreis auf alten Ansichtskarten*, Mrągowo 2007.

parafialny to tytuł następnego rozdziału, w którym autor ustala lokalizację, opisuje wygląd, stan techniczny i wielorakie funkcje obu budynków.

O istniejącej do dziś, choć obecnie już niewykorzystywanej, nekropolii przynależnej do parafii św. Wojciecha, w tym o jej fundatorach, pisze autor w rozdziale zatytułowanym *Cmentarze*. Mrągowski cmentarz, zlokalizowany między obecną ul. Brzozową i nieistniejącym już tartakiem, był jedynym katolickim cmentarzem w parafii, w innych, odległych miejscowościach były tzw. symultanne (wielowyznaniowe) cmentarze, gdzie katolików grzebano razem z przedstawicielami innych wyznań. Duchownym parafii św. Wojciecha poświęcił autor rozdział zatytułowany *Pierwszy kuratus i kolejni duszpasterze*. Tu, obok biogramów kolejnych duszpasterzy proboszczów i wikariuszy (przez wiele byli to jedynie ci pierwsi) zawarł badacz również wizerunki kilku duchownych oraz zdjęcia nominacji: ks. Gustava Grossmanna na proboszcza z 1901 r. oraz ks. Brunona Grossa na wikariusza z 1928 r. Pierwszym administratorem mrągowskiej parafii był ks. Augustyn Kolberg, który wcześniej był wikariuszem w Świętej Lipce. Do zadań kuratusa należało odprawianie w niedzielę i święta mszy, prowadzenie oddzielnych ksiąg parafialnych. Ksiądz Kolberg, zaliczany do najwybitniejszych historyków warmińskich XIX w., był autorem licznych publikacji, a także m. in. założycielem „Ermländische Zeitung”, spędził w Mrągowie w sumie pięć lat (1862–1867). Drugim duszpasterzem był ks. Laurentius Siegfried Schulz. Mrągowscy duchowni byli absolwentami Seminarium Duchownego w Braniewie (niem. Braunsberg) i pochodzili z Prus Wschodnich. Ostatni proboszcz, ks. Ernst Woelki, mimo że urodził się w Emmerlich, w diecezji Münster, również miał korzenie wschodniopruskie, jego rodzice opuścili rodzinne strony i udali się do Emmerlich w 1908 r.

Osoby zatrudnione w parafii, którymi byli organista i kościelny (bywało, że to ta sama osoba, choć od 1928 r. na organach grała nierzadko siostra katarzynka⁶), dzwonnik i grabarz, a czasem również ich małżonki (jako gospodynie), opisał Kopiczko, podając ich imiona i nazwiska, obowiązki i wynagrodzenie, w rozdziale *Pracownicy parafialni*. W prace na rzecz wspólnoty parafialnej zaangażowani byli również członkowie Rady Parafialnej. Do dzisiaj zachowały się, przechowywane w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, a częściowo także w Archiwum Państwowym w Mrągowie, protokoły i wykazy Rady Parafialnej, zarówno z XIX w., jak i z okresu międzywojennego. Pozwoliło to autorowi przedstawić w odrębnym rozdziale jej imienny skład, od XIX w. po lata 30. XX w. Zazwyczaj tworzyło ją sześciu członków (sami mężczyźni), którzy pełnili funkcję radnych parafialnych przez kilka kolejnych kadencji, „w 1891 r. wszystkich określono jako uczciwych i prawych mężczyzn, którzy dobrze wypełniają swoje obowiązki” (s. 78).

Z inicjatywy miejscowego proboszcza, nie bez pewnych perypetii, na początku XX w., jak opisuje Kopiczko w kolejnym rozdziale, m.in. na podstawie dokumentacji własnej siostr katarzynek, jak też archiwaliów z Paderborn, przybyły do Mrągowa siostry ze Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny (katarzynki). Mieszkały one w budynku

6 Katarzynki to siostry ze Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny.

katolickiej szkoły powszechnej, a ich podstawowym obowiązkiem była troska o chorych (stąd nazywano je *sorores aegrotis*, czyli siostry od chorych) oraz bieliznę kościelną. Za swoją pracę katarzynki otrzymywały wynagrodzenie. Parafianom, których liczba zarówno w Mrągowie, jak i jego okolicy, w XIX w. systematycznie rosła, poświęcił autor następny rozdział. Jak wynika z dokumentów archiwalnych z 1877 r., w samym mieście było 172 katolików, a do spowiedzi wielkanocnej przystąpiło w sumie 908 osób (s. 88). Liczba katolików systematycznie rosła, co można ustalić na podstawie elenchusów, spisów wiernych, i co obrazują zamieszczone w książce tabele z wykazem miejscowości i liczbą komunikujących (tzw. *communicantes*), jeszcze niekomunikujących i wstrzymujących się od Komunii św., opracowane na podstawie archiwaliów.

Życiu religijnemu, w tym organizacji i rodzajom nabożeństw, poświęcił autor odrębny rozdział. Tu szczegółowo omówił poszczególne msze, godziny ich odprawiania w niedziele i święta, a także ich przebieg, jak również odpusty, pielgrzymki, misje św. itd. *Życie sakramentalne i kościelne w świetle ksiąg metrykalnych* to tytuł kolejnego rozdziału książki. Odnośnie do chrztów i małżeństw zachowały się księgi z lat 1862–1889, natomiast zgonów od 1862 do 1889 r., a potem dla lat 1890–1923. Dostępne dane przedstawił autor w postaci tabel (tabele 7–15), opatrując je jednocześnie obszernym komentarzem i zarazem uzupełniając o informacje uzyskane z dokumentów i notatek zamieszczonych w prasie. W kontekście życia sakramentalnego i duchownego autor podaje tu informacje o zachowanych w Archiwum Państwowym w Mrągowie dokumentach zawierających prośby rodziców o wypisanie dzieci z nauki w szkole katolickiej (w okresie międzywojennym), czy też prośby o wypisanie się z Kościoła katolickiego, których zachowało się kilkadziesiąt z okresu od połowy lat 20. do II wojny światowej. Najwięcej takich przypadków – jak wyjaśnia Kopiczko – było w rodzinach mieszanych wyznaniowo (s. 118). W zasadzie brak tu jakichś konkretnych przykładów, ale opisując dzieje powstania kościoła w Mikołajkach, Kopiczko przywołuje informacje, że 15 sierpnia 1939 r. parafia w Mrągowie została powiadomiona, że burmistrz Mikołajek Andreas Tietze, urodzony w 1904 r. w Berlinie, wystąpił tego dnia z Kościoła katolickiego.

Stowarzyszenia to tytuł i tematyka rozdziału książki, w którym autor opisał mrągowskie organizacje społeczne, przywołując ich genezę, datę powołania, rodzaj działalności, liczbę członków itp. Najstarszym, działającym w Mrągowie było Stowarzyszenie św. Wojciecha, ale w XIX w. działało również Apostolstwo Modlitwy pw. Najświętszego Serca Jezusowego i kilka grup Żywego Różańca, Bractwo Serca Pana Jezusa, czy Stowarzyszenie Świętej Rodziny. Jeszcze przed 1903 r. funkcjonowało w Mrągowie Towarzystwo Trzeźwościowe oraz Biblioteka św. Boromeusza, założona w celu propagowania czytelnictwa. Z początkiem XX w. założono Stowarzyszenie Matek, Mariańską Kongregację Panien, Stowarzyszenie Młodych Mężczyzn i inne. Ważną rolę w życiu religijnym – jak zaznacza autor – odgrywały i odgrywają chóry. W okresie międzywojennym w Mrągowie działały dwa: parafialny i z towarzyszeniem instrumentów dętych. O trudnościach z zapewnieniem katolickim dzieciom nauki religii oraz powołaniu i funkcjonowaniu elementarnej szkoły katolickiej w Mrągowie i Gizewie (niem. Giesöwen, Giesenau) pisze autor w rozdziale zatytułowanym

Szkoły i nauczanie religii. Tu również o zatrudnionych nauczycielach oraz łączeniu profesji pedagoga i organisty. Do tekstu załączono także kilka fotografii opiekunów wraz z uczniami z lat 20. i 30. XX w. ze zbiorów Muzeum w Mrągowie.

O krótkiej przynależności Mrągowa do dekanatu mazurskiego (*masoviensis*) w latach 1886–1887 pisze autor w rozdziale poświęconym wizytacjom biskupim i dziekańskim w Mrągowie. Kopiczko przedstawił w ujęciu chronologicznym kolejne wizytacje, każdorazowo podając nazwisko wizytującego, dokładną datę czy też uwagi na temat stanu parafii z zachowanych protokołów. Dużą próbą dla mrągowskiej parafii, jak pisze Kopiczko, był Kulturkampf, opisany w odrębnym rozdziale. Na mocy ustaw majowych z 1873 r. usunięto ze stanowiska proboszcza mrągowskiej parafii ks. Laurentego Schulza; nie tylko nie pomogły odwołania, ale duchownego w związku z nieuiszczeniem nałożonej na niego kary pieniężnej zamknięto w więzieniu, represje dotyczyły także innych katolickich księży. Nabożeństwa odprawiali kapłani z Reszla i Świętej Lipki, choć często, jak pisze autor, zdarzało się, że parafianie sami gromadzili się w kościele w niedziele i święta na nabożeństwach. Nie brakowało jednocześnie w tym okresie przypadków apostazji.

Kolejny rozdział poświęcony jest uposażeniu kościoła, duszpasterza i całej parafii, które od początku składało się z różnych dotacji. Środki na utrzymanie pochodziły ze Stowarzyszenia św. Wojciecha i św. Bonifacego, fundacji biskupich, z ofiar za udzielone sakramenty św. (tzw. *Stollgebühren*), dziesięcin, kartek do spowiedzi wielkanocnej, beneficjów, świec ofiarnych (tzw. *Opferwachs*). Parafia posiadała również własną ziemię, ogrody, jak też fundusz kościelny ulokowany w papierach wartościowych. Dochody i koszty utrzymania proboszcza, organisty czy nauczyciela omawia szczegółowo autor zarówno w odniesieniu do początków parafii w XIX w., jak i w okresie funkcjonowania, aż do lat 40. XX w. Remonty i zmiany w świątyni, omówione w kolejnym rozdziale, rozpoczęły się w latach 80. XIX w., po okresie Kulturkampfu. Poważniejsze inwestycje budowlane, jak choćby dobudowa do budynku głównego m.in. zakrystii, przeprowadzono dopiero w latach 30. XX w. (zob. fotografie). Autor szczegółowo przedstawia problematykę związaną z pozyskaniem środków na te cele.

W rozdziale publikacji zatytułowanym *Bank Rzeszy* zamieszczono liczne zdjęcia, widokówki, plany oraz sam projekt budynku parafialnego, powstałego tuż przy plebanii z przeznaczeniem dla Banku Rzeszy z Olsztyna. Po II wojnie światowej budynek został przejęty przez siedzibę Nadzoru Technicznego Urzędu Telegraficznego, po czym jeszcze w latach 50. XX w. był wykorzystywany przez Caritas. Dwa ostatnie rozdziały poświęcił autor dziejom fundacji kościoła w Mikołajkach i Warpunach (niem. Warpuhnen). W powstanie obu świątyń żywo zaangażowani byli mrągowscy kapłani, którzy nie tylko nieśli posługę tamtejszym katolickim wiernym, ale z dużym zaangażowaniem zabiegali o środki na budowę kościołów.

Autor nie poświęcił początkom parafii i powstaniu kościoła w Mrągowie zbyt wiele miejsca, streścił to zagadnienie, głównie na podstawie literatury przedmiotu zaledwie na dwóch stronach, a wydaje się, że temat zasługuje na rozwinięcie. Warto by uwzględnić szerszą sytuację osadniczą w rejonie powstającego miasta, lokowanego na obszarze plemiennej Galindii. W związku z brakiem źródeł pisanych konieczne

wydać się w tym przypadku sięgnięcie do źródeł archeologicznych. Nowych informacji o najstarszych dziejach mrągowskiego kościoła z pewnością mogłaby dostarczyć archeologia, o ile podobne badania były w ogóle prowadzone.

Warto zauważyć, że Mrągowo było pierwszym miastem lokowanym w prokuratorii szestneńskiej. Zarówno powstanie miasta, jak i zbudowanie kościoła miało z pewnością niebagatelne znaczenie nie tylko dla mieszczan z *Seynsburg* (po raz pierwszy nazwę zapisano jako *Seynsborg*, Kopiczko nie podaje wcześniejszych nazw miasta ani hipotez na temat pochodzenia jego nazwy), ale także dla okolicznych mieszkańców, wśród których byli również najstarsi mieszkańcy tego obszaru, czyli Prusowie. Autor przyjmuje, że kościół został założony równocześnie z miastem (s. 9). Tym bardziej szkoda, że nie załączył przywołanego w tekście *Stadt Seinsburgk Hantvesten* wystawionego przez Konrada von Erlichhausena 20 lutego 1444 r. Dokument ten, będący odnowieniem pierwotnego przywileju miasta Mrągowa, zawiera ważną informację o uposażeniu miejscowego kościoła, jak też o osadnictwie, czy zobowiązaniach miejscowej ludności. Zachował się on w kilku kopiach, przechowywanych obecnie w zasobie niemieckiego archiwum Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie⁷. Otto Wanke, w swoim artykule poświęconym miastu Mrągowo wspomina również o kopii tego dokumentu będącej w zbiorach Archiwum Państwowego w Olsztynie, co wymaga jednak sprawdzenia⁸. Przywilej ten został co prawda opublikowany, ale w trudno dzisiaj dostępnej, przedwojennej monografii powiatu mrągowskiego pod redakcją Karla Templina, który ponadto nie wykorzystał wszystkich zachowanych jego kopii⁹.

Słabo nakreślone początki mrągowskiego kościoła katolickiego rekompensują późniejsze, szczegółowo omówione przez badacza dzieje placówki i parafii w XIX i XX w. Mimo przyjętej cezury czasowej – rok 1945 – w kilku miejscach tekstu autor rozciąga narrację do lat 50., np. odnośnie do losów budynku przeznaczanego na Bank Rzeszy (s. 170).

Publikacja Andrzeja Kopiczko, będąca pierwszą próbą całościowego przedstawienia dziejów placówki duszpasterskiej, a następnie parafii w Mrągowie (do roku 1945) z pewnością zasługuje na uwagę i to nie tylko dlatego, że została oparta w znacznej mierze na niewykorzystanym dotąd i w stosunku do innych placówek duszpasterskich bogatym i dobrze zachowanym materiale źródłowym. Został tu opisany nie tylko mrągowski kościół, plebania, ale i dom parafialny, stowarzyszenia i Rada

7 GStA PK, XX. HA, Ordensfolianten 97, f. 123; Ostpr. Fol. 124, f. 306; Ostpr. Fol. 126, f. 1; Ostpr. Fol. 348, f. 26, szerzej na temat tego dokumentu zob. G. Białuński, *Uwagi o przywileju lokacyjnym miasta Mrągowa z 1444*, „Mrągowskie Studia Humanistyczne. Pismo poświęcone historii i literaturze w regionie mazurskim”, t. 6–7 (2004/2005), s. 28–33.

8 APO, Magistrat Sensburg, XXX, 19/2, s. 5–14, 24–26, zob. O. Wank, *Die Stadt Sensburg und ihr Umfeld im Spiegel staatlicher und kommunaler Archive – ein Beitrag zur wechselvollen Geschichte der Grenzregion Masuren*, [w:] *Preußische Landesgeschichte. Festschrift für Bernhart Jähnig zum 60. Geburtstag*, hrsg. von U. Arnold, M. Glauert, J. Sarnowsky, Marburg 2001, s. 267.

9 *Unsere masurische Heimat. Zum hundertjährigen Bestehen des Kreises Sensburg*, hrsg. von K. Templin, Sensburg 1926, s. 142–144; tekst oparty na OF 97 z uzupełnieniami o kopię z Ostpr. Fol. 348, za: G. Białuński, *op. cit.*, s. 29.

Parafialna. Autor przypomniał również, nieuwzględniany w dotychczasowych opracowaniach, budynek wzniesiony przez parafię, a wynajmowany Bankowi Rzeszy. W książce jak w soczewce skupiono się na losach katolickiej parafii św. Wojciecha w Mrągowie, które chyba śmiało można uznać, jak sugeruje w zakończeniu autor publikacji, za egzemplifikację dziejów Kościoła katolickiego w mazurskiej diasporze na terenie byłych Prus Wschodnich.